

K PROBLEMATIKE KRITÉRIA SPOLOČENSKÉHO POKROKU

ZDENA HLÁVKOVÁ, Ústav marxizmu-leninizmu UK, Bratislava

HLÁVKOVÁ, Z. To the Problems of the Criterion of Social Progress. *Filozofia* 31, 1976, č. 6, s. 548—560

Analysing this problem we proceed from the A. Makarovskij' conception holding for the criterion of social progress the development of productive powers. We however reproach with him for not paying attention to the dialectic unity of both aspects of production. He does not take into account the human factor not only as the most important item of social progress on the whole but also as a significant moment in the composition of productive powers.

He appreciates the historical development only as object and not also subjectively as human praxis, because even this praxis is dealt with only in the shape of automatically developing object. Such interpretation is to a certain extent entitled- until the proletariat did not appear as the real historical subject.

The proletarian revolution and the further development of society after its victory is not the result of a self-active historical development going on somehow unnoticed, apart from the real subject-proletariat, but it is its purposeful deed. That is why the criterion of the social progress must be not mechanically but organically-completed by including efforts and aims of this collective subject which correspond to objective tendencies of the social progress.

V súčasnej marxistickej literatúre, venovanej otázke spoločenského pokroku, ako aj v prácach, ktoré sa dotýkajú tejto otázky pri riešení iných problémov, spoločenský pokrok sa považuje za vedúcu tendenciu spoločenského vývoja; za jeho obsah sa pokladá pokrovový vývoj všetkých oblastí spoločenského života, čo znamená tak oblasti materiálnej, ako aj duchovnej. Súčasne všetci marxistickí autori uznávajú možnosť vytvoriť všeobecné a objektívne kritérium spoločenského pokroku, to znamená také kritérium, ktoré je odvodené z objektívnych zákonov spoločenského vývoja. Názory sa však rôznia, keď ide o určenie toho, čo máme považovať za všeobecné, a ako chápať objektívne, teda keď ide o konkrétne vymedzenie a definovanie kritéria spoločenského pokroku.

Jedni autori považujú za kritérium spoločenského pokroku výrobné sily, úroveň ich rozvoja, produktivitu práce, alebo jednoducho rozvoj výrobných síl. Toto stanovisko zastáva aj A. A. Makarovskij, ktorý sa opiera predovšetkým o Leninovu myšlienku, že výrobné sily predstavujú „... najvyššie kritérium spoločenského pokroku...“ (1, s. 244)

Iným teoretikom sa zdá, že kritérium spoločenského pokroku, zredukované len na rozvoj výrobných síl, je príliš úzke. Rozširujú ho o výrobné vzťahy a vidia ho v jednote výrobných síl a výrobných vzťahov, teda v spôsobe výroby. Argumentujú tým, že sám rozvoj výrobných síl a techniky je závislý od výrobných vzťahov, od existujúcich foriem vlastníctva. Uvádzajú, že výrobný spôsob mu-

síme brať ako celok a neoddeľovať od seba jeho dve stránky. (2, s. 65—66) Tak isto aj autori učebnice *Základy marxisticko-leninskej filozofie* vidia potrebu hľadať všeobecné kritérium spoločenského pokroku „v oblasti ekonomických vzťahov, v oblasti výroby, lebo ekonomické vzťahy tvoria základ každej spoločensko-ekonomickej formácie a v konečnom dôsledku podmieňujú všetky stránky spoločenského života...” (3) Pritom autori učebnice sa taktiež odvolávajú na spomenutú Leninovu myšlienku, ktorú interpretujú takto: „Takéto hodnotenie je podmienené tým, že v jednote výrobných síl a výrobných vzťahov tvoria obsah spôsobu výroby výrobné sily, ktoré sú jeho najdynamickejším elementom, vyjadrujú moment nepretržitosti v rozvoji výroby a celého spoločensko-historického procesu.” (3, s. 464—465) „Jednako pri hodnotení progresívnosti a regresívnosti určitého spoločenského systému — dôvodia ďalej autori učebnice — nestačí odvolávať sa na úroveň, charakter a tempá rozvoja výrobných síl samých osebe bez toho, aby sme vzali do úvahy sociálne dôsledky ich rozvoja, záujmy pracujúcich mäs a človeka... tejto najdôležitejšej výrobnéj sily a najvyššej hodnoty zo všetkých hodnôt sveta...” (3, s. 465—466) Pritom: „Rozvoj kultúry (a vôbec nadstavbových javov) sa nedá vyvodzovať bezprostredne z úrovne výrobných síl bez toho, aby sme nebrali do úvahy výrobné vzťahy, dozreté triedne protirečenia a mnoho iných faktorov.” (3, s. 461)

Ďalším autorom sa aj toto poňatie kritéria spoločenského pokroku zdá byť priúzkou na to, aby obsiahlo celú spoločenskú realitu, aby mohlo byť všeobecným kritériom spoločenského pokroku. Preto uvádzajú ďalšie jeho atribúty, ako napr. rozvoj ľudskej slobody a humanity. „Za jedno z najdôležitejších kritérií spoločenského pokroku považovali (Marx, Engels a Lenin) úroveň uskutočňovania reálnych práv a slobody ľudí, teda problém človeka” (4, s. 399), hovorí M. I. Petrosianová. Autorka uznáva všeobecné komplexné kritérium spoločenského pokroku, „...ktoré odráža v najvšeobecnejšej forme dve spolu organicky späté sféry: nadvládu človeka nad silami prírody a nadvládu nad vlastnými spoločenskými vzťahmi. Vo svojej jednote vyjadrujú tieto sféry vzťah úrovne slobody, ktorý spoločnosť dosiahla vcelku — slobody v zmysle nadvlády nad silami prírody a jej zodpovedajúcim využitím v záujme ľudových mäs, slobody človeka v najširšom zmysle tohto slova.” (4, s. 401—402) V podstate to isté stanovisko zastávajú aj mnohí iní marxistickí autori, napr. autori *Filozofického slovníka*¹, a môžeme ho pokladať za najrozšírenejšie v marxistickej literatúre.

Autorom, ktorých sme citovali, ide zrejme o také všeobecné a komplexné kritérium spoločenského pokroku, ktoré by obsiahlo všetky sféry spoločenského života. Vymedzenie takéhoto kritéria naráža však na značné ťažkosti. Aj keď celkový vývoj spoločnosti má vzostupný charakter, nie je tento vzostupný vývoj priamočiarym pohybom, ale je dialekticky protirečivý. To znamená, že obsahuje

¹ „Kritérium spoločenského vývinu je predovšetkým stupeň rozvoja výrobných síl, ekonomickej základne a ňou určených nadstavbových inštitúcií, stupeň rozvoja a rozšírenia vedy a kultúry, rozvoja osobností, stupeň vzrastu spoločenskej slobody.” (Filozofický slovník, Bratislava 1974, s. 429.)

aj isté regresívne momenty a zvraty, obdobia stagnácie. Každá spoločensko-ekonomická formácia ako celok predstavuje vzhľadom na predchádzajúcu formáciu vyšší stupeň vo vývoji spoločnosti. Vzniká však otázka, či to môžeme povedať aj o všetkých sférach spoločenského života v tom-ktorom momente existencie a vývoja danej spoločensko-ekonomickej formácie vzhľadom na predchádzajúcu formáciu. Máme tu na mysli tú historickú skutočnosť, na ktorú poukázal aj Engels, že v otrokárskej spoločnosti bola pôvodná spoločenská rovnosť nahradená spoločenskou nerovnosťou, vykorisťovaním a sociálnou nespravodlivosťou.

Spoločnosť nielen vo svojom vývoji, ale aj v každom momente svojej existencie je zložitý, dialekticky protirečivý celok. Jednotlivé jeho prvky, oblasti spoločenského života sa v každom danom momente často nenachádzajú na vzájomne adekvátnom stupni vývoja. Pokrok vo vede a technike nie je vždy sprevádzaný aj pokrokom v spoločenských vzťahoch, rozvinutejším výrobným silám nezodpovedá vždy vyšší typ morálky, vyšší stupeň slobody a pod. Mnohohodimensionálnosť a vnútorná protirečivosť spoločenskej reality a spoločenského pokroku vedie teda niektorých citovaných autorov k domnienke, že spoločenský pokrok nemá jedno, ale viac kritérií.

Proti pokusom o vymedzenie „komplexného“ kritéria spoločenského pokroku stoja názory, ktoré — ako sme už poznamenali — vychádzajú z Leninovej myšlienky, že najvyšším kritériom spoločenského pokroku sú výrobné sily, ich úroveň, produktivita práce, alebo jednoducho rozvoj výrobných síl.

Venujme pozornosť takému chápaniu spoločenského pokroku, ktoré vidí jeho kritérium v rozvoji výrobných síl, ako aj argumentácii jeho zástancov proti zástancom všeobecného komplexného kritéria spoločenského pokroku. Takéto poňatie je zdôvodnené v monografii A. A. Makarovského *Spoločenský pokrok* (5) a autormi zborníka *Komunizmus a sociálny pokrok*. (6) Makarovskij pokladá komplexné kritérium spoločenského pokroku za neprijateľné, lebo nerozlišuje medzi celkovým, všeobecným alebo všeobecno-sociologickým kritériom spoločenského pokroku ako celku a špecifickými, zvláštnymi kritériami pokroku v tej-ktorej oblasti spoločenskej reality. Táto pripomienka je závažná a treba ju rešpektovať pri vymedzovaní kritéria spoločenského pokroku.

Z relatívnej samostatnosti jednotlivých oblastí spoločenského života a z nej vyplývajúcich zvláštností ich vývoja naozaj vyplýva aj existencia špecifických kritérií pokroku v týchto oblastiach. Vychádzajúc zo všeobecného kritéria spoločenského pokroku, môžeme určiť v týchto oblastiach ich špecifické kritériá. Iné sú napr. vo vede, umení má svoje špecifické kritériá a svoje špecifické kritériá pokroku bude mať aj morálka.

Ďalším veľmi vážnym argumentom Makarovského proti komplexnému poňatiu kritéria spoločenského pokroku je nerešpektovanie historických faktov zástancami tohto poňatia. Prejavuje sa to v tom, že do kritéria spoločenského pokroku sa zahrnuje napr. rast vedeckého a filozofického poznania. Ak do kritéria spoločenského pokroku zahrnujeme rast vedeckého a filozofického poznania, nemôžeme povedať, že by v každej z formácií, ktoré doteraz existovali, vzrastala úroveň vedy a filozofie. V prvotnopospolnej spoločnosti veda a filozofia

neexistovali vôbec a v období stredoveku bolo vládnuťou formou svetonázoru a ideológie náboženstvo.

Zahrnováť do kritéria spoločenského pokroku postavenie pracujúcich máš a pohyb spoločnosti na ceste k slobode považuje Makarovskij taktiež za neprijateľné, lebo to odporuje skutočnému priebehu dejín. Reálne dejiny skutočne nepredstavujú ustavičné narastanie slobody. Veď už prechod od beztriednej spoločnosti k prvej triednej spoločnosti bol pohybom od slobody k neslobode, k vykorisťovaniu. Tento proces sa s prechodom z jednej triednej spoločnosko-ekonomickej formácie k druhej prehlboval. Formy vykorisťovania sa síce menili, ale vykorisťovanie sa zachovávalo a jeho miera sa zvyšovala.

Každá z formácií, ktoré sa v dejinách striedali, bola, pokiaľ predstavovala vyššiu úroveň výrobných síl, síce stupňom na ceste ľudí k slobode, ale dejiny sa skomplikovali tým, že ľudia sa v ich priebehu stretli nielen so živelnosťou prírody, ale aj so živelnosťou ekonomického života spoločnosti. Pri vytyčovaní kritéria spoločenského pokroku nesmieme zabúdať na rozpornosť dejinného procesu, ktorá spočívala v tom, že pohyb k slobode reprezentovaný ovládaním prírody na jednej strane, je na druhej strane pohybom k neslobode, k podriadeniu spoločenského života živelnosti. V tomto zmysle je teda chápanie spoločenského pokroku ako pohybu k slobode a jeho kritéria ako vzrastania slobody nielen nehistorické, ale aj medialektické, pretože chápe pohyb k slobode ako kvantitatívne narastanie slobody vôbec.

Uvedené dôvody vylučujú teda, podľa Makarovského, prijatie všeobecného komplexného kritéria spoločenského pokroku. Možno súhlasiť s požiadavkou Makarovského, že všeobecné kritérium spoločenského pokroku musí byť také, aby nám umožnilo pochopiť svetové dejiny a im vlastné striedanie všetkých historicky existujúcich formácií ako pohyb po vzostupnej línii, po ceste pokroku. Takéto kritérium možno sformulovať len ako všeobecne historické, alebo všeobecne sociologické kritérium. (5, s. 65)

„Nech by sa vývoj uberal akokoľvek zložito a protirečivo v celej spoločnosti — hovorí Makarovskij — existuje jedna sféra, ktorá od formácie k formácii nemenne a nevyhnutne demonštruje pohyb po vzostupnej línii. Je to sféra materiálnej výroby, výrobné sily spoločnosti. Práve v rozvoji výrobných síl sa zahŕňa objektívny výsledok činnosti ľudí, nech prebieha táto činnosť v akýchkoľvek sociálnych, politických a ideologických formách... Môžeme povedať, že predovšetkým vďaka tomuto faktu predstavujú samy dejiny ľudstva postupný pohyb, pohyb po vzostupnej línii.“ (5, s. 64) „Rozvoj výrobných síl bol vzatý za kritérium spoločenského pokroku preto, lebo je základom vývoja všetkých stránok spoločenského života. A za druhé. Rozvoj výrobných síl je základom existencie a vývoja každej spoločnosti. Vímie sa ako určujúca príčina celými dejinami ľudstva. ... Rozvoj výrobných síl zaujíma vo funkcii kritéria spoločenského pokroku zvláštne miesto. Je to najvyššie základné kritérium spoločenského pokroku pre tú rozhodujúcu úlohu, akú má rozvoj materiálnej výroby všetkého spoločenského života.“ (5, s. 51—52)

Vývojom výrobných síl určuje Makarovskij pokrokovosť tých spoločenských formácií, v rámci ktorých tieto výrobné sily existujú a rozvíjajú sa.

Každá nová spoločensko-ekonomická formácia, ktorá vznikla v dejinách, bola vyššia a pokrokovejšia preto, lebo otvárala nové možnosti pre rozvoj výrobných síl.

S Makarovského poňatím kritéria spoločenského pokroku súhlasia aj A. P. Kazakov a L. P. Sokolov, lebo rozvoj výrobných síl je naozaj širšie poňatie ako ich úroveň alebo produktivita práce. Vyčítajú mu však, že keď hovorí o výrobných silách, bližšie ich nešpecifikuje, nerozoberá ich štruktúru a charakter. Odvolávajú sa pritom na Lenina. Keď Lenin hovoril o výrobných silách ako o základnom a najvyššom kritériu spoločenského pokroku, zdôrazňoval ich rôzne stránky. Kazakov a Sokolov považujú preto za kritérium spoločenského pokroku „výrobné sily v rozmanitosti prejavu všetkých ich stránok. Táto rozmanitosť stránok a stavov výrobných síl musí rešpektovať aj charakter aj úroveň aj tempá aj možnosti aj zvláštnosti ich rozvoja“. (7, s. 33)

Ako vidíme, Kazakov a Sokolov nie sú však dôslední, pokiaľ ide o vymedzenie kritéria spoločenského pokroku, keď ho vymedzujú ďalšími faktormi. Vyvodzujú ich síce z výrobných síl, ale myslíme si, že nie vždy celkom odôvodnene. Veď napríklad možnosti rozvoja výrobných síl vyplývajú predovšetkým z charakteru výrobných vzťahov.

M. I. Petrosianová vyčíta Makarovskému jeho chápanie kritéria spoločenského pokroku, lebo absolutizuje a jednostranne interpretuje Leninovu myšlienku o výrobných silách ako o najvyššom kritériu spoločenského pokroku. „Pre Lenina, rovnako ako pre Marxa — hovorí Petrosianová — je rozvoj výrobných síl materiálnym, *určujúcim* faktorom, materiálnym základom sociálneho pokroku, jeho *základným* kritériom. ... Ale zakladatelia marxizmu-leninizmu nikdy nepovažovali rozvoj výrobných síl za samoúčel. Rešpektovali jeho objektívny význam ako materiálneho základu spoločnosti, jeho dynamickosť, a pozerali sa naň z hľadiska sociálneho pokroku, v organickej súvislosti so záujmami pracujúcich mas, s problémom človeka. Človek sa chápal nielen ako „ľudský prvok“ výrobných síl, hoci sa aj to bralo do úvahy, ale ako subjekt dejín, ako najvyššia hodnota.“ (8, s. 400) Petrosianová poukazuje, že keď Lenin hovorí, že v záujme rozvoja výrobných síl (tohto najvyššieho kritéria spoločenského pokroku) musíme podporovať buržoáznu evolúciu roľníckeho typu a nie buržoáznu evolúciu statkárskeho typu, motivoval odmietnutie buržoáznej evolúcie statkárskeho typu tým, že znamenala omnoho väčšie útrapy, vykorisťovanie a utlačanie širokých mas roľníctva, a teda aj proletariátu. Teda ani u Lenina nevystupuje problém človeka „... ako špecifický alebo čiastkový faktor, ale ako organický komponent najvyššieho kritéria sociálneho pokroku“. (8, s. 401)

Podľa nášho názoru všetky uvedené koncepcie kritéria spoločenského pokroku v súčasnej marxistickej literatúre, osobitne sovietskej, obsahujú myšlienky, ktoré treba rešpektovať pri uvažovaní o spoločenskom pokroku a jeho kritériu. Veľmi podnetné sú z tohto hľadiska aj kritické pripomienky autorov jednotlivých koncepcií voči sebe navzájom, lebo poukazujú na nedostatky a jednostrannosti jednotlivých koncepcií a súčasne vykryštalizujú metodologicko-logické podmienky pre ďalšie rozpracúvanie otázok spoločenského pokroku a jeho kritéria.

V mnohom možno súhlasiť s pripomienkami proti zástancom komplexného alebo mnohofaktorového kritéria. Pritom však si myslíme, že názory zástancov komplexného, mnohofaktorového kritéria obsahujú racionálny moment spočívajúci v pokuse pojmove zvládnuť a zafixovať kvalitatívnu rozmanitosť spoločenského pokroku, neredukovať ho mechanicky na jednu jeho stránku, a vyjadriť túto rozmanitosť aj v pojme kritéria spoločenského pokroku. Pokus Petrosianovej, autorov učebnice *Základy marxistickej filozofie* a iných autorov o „poludštenie“ kritéria spoločenského pokroku je sympatický, avšak argumenty ich kritikov sú natoľko vážne a presvedčivé, že ich nemôžeme ignorovať.

Pokiaľ ide o Makarovského koncepciu kritéria spoločenského pokroku, je skutočne logicky zdôvodnená a najprecíznejšia. (Problematiku spracoval monograficky). V základe s ňou súhlasíme, ale s pripomienkami, ktoré na jej adresu vyslovili tak protivníci, ako aj jej stúpenci. Súčasne vidíme v nej ďalšie jednostrannosti a vyslovíme k nim svoje pripomienky:

Po prvé, Makarovskij vidí kritérium spoločenského pokroku vo výrobných silách, v ich rozvoji, a popiera potrebu zahrnúť do tohto kritéria aj stav, úroveň výrobných síl. (Na jednom mieste síce hovorí aj o stave výrobných síl, ale toto tvrdenie mu logicky nevyplýva z jeho koncepcie a definície kritéria spoločenského pokroku.) V snahe vyhnúť sa mechanickej redukcii kritéria spoločenského pokroku na stav, úroveň výrobných síl, okrem pripomienok, ktoré uvádzajú Kazakov a Sokolov, upozorňujeme na to, že Makarovskij nerešpektuje imanentnú vlastnosť pojmu kritéria, ktorá spočíva v tom, že je meradlom, mierou, a ako také nevyhnutne obsahuje porovnávanie z hľadiska kvantity i kvality, teda porovnávanie stavov a kvalitatívnych úrovní procesu. Nepretržitosť, sám rozvoj a vývoj nemôže byť meradlom, mierou, kritériom seba samého, teda rozvoja, vývoja. V meradle, v miere, nepretržitosti musí sa fixovať pretržitosť.

Po druhé: Nedôslednosť zástancov jediného kritéria spoločenského pokroku, ktorá sa prejavila u Kazakova a Sokolova, prejavila sa aj u Makarovského. Na jednej strane Makarovskij hovorí: „Nie úroveň výrobných síl, ale ich rozvoj je základným kritériom spoločenského pokroku.“ Ďalej uvádza: „Do marxistického kritéria spoločenského pokroku, ktorým je rozvoj výrobných síl, musíme zahrnúť aj dosiahnutie ich vyššej úrovne.“ (5, s. 56) Na otázku, ako môžeme porovnávať výrobné sily, odpovedá — produktivitou práce. „Preto kritérium spoločenského pokroku môžeme definovať nielen ako rozvoj výrobných síl, ale aj ako rast produktivity práce.“ (5, s. 57) Na inom mieste tvrdí: „Kritérium pokroku je rast produktivity práce.“ (5, s. 58) A tak jediným kritérium spoločenského pokroku je charakterizované mnohými faktormi. Domnievame sa však, že vidieť kritérium spoločenského pokroku v produktivite práce nezodpovedá historickým faktom, lebo nie všetky nové spoločensko-ekonomické formácie vykazovali vždy hneď od začiatku svojej existencie vyššiu produktivitu práce. Makarovskij si zrejme uvedomuje, že týmto tvrdením protirečí svojim predchádzajúcim tvrdeniam, a preto ďalej spresňuje svoje poňatie kritéria a namiesto o raste produktivity práce hovorí o „vyššom tempe rastu produktivity práce“. (5, s. 58) Považovať však produktivitu práce alebo vyššie tempo jej

rastu, za kritérium spoločenského pokroku, znamená redukovať kritérium spoločenského pokroku len na kvantitatívnu stránku výrobných síl. Ak prihliadneme ešte na to, že produktivita práce môže vzrastať aj na úkor intenzifikácie práce a zvýšeného vykorisťovania, ťažko môžeme považovať rast alebo vyššie tempo rastu produktivity práce za kritérium spoločenského pokroku.

Po tretie: Domnievame sa, že vo všeobecnom kritériu spoločenského pokroku okrem výrobných síl musia byť zastúpené aj výrobné vzťahy, ktoré síce koniec-koncov závisia od rozvoja výrobných síl, ale samy spätne vplývajú na rozvoj výrobných síl, na tempá, zvláštnosti a možnosti ich rozvoja, a tak sa stávajú do značnej miery kritériom rozvoja výrobných síl, ich produkcie a aj spoločnosti ako celku. Od charakteru výrobných vzťahov závisia ekonomické podmienky produkcie, jej ciele a tak isto aj nadstavba spoločnosti. Izolovať jednotlivé stránky výrobného procesu môžeme len v abstrakcii. Ak však chceme pochopiť ich charakter, miesto a význam, musíme ich brať v ich dialektickej jednote.

Po štvrté: Makarovskij vo svojej koncepcii kritéria spoločenského pokroku nedoceňuje ľudský faktor, a to ani v skladbe výrobných síl. Nedoceňuje teda človeka ako rozhodujúci článok výrobných síl, ako výrobnú silu.

Všetky tieto momenty sa napokon nevyhnutne uplatnili pri výklade kritéria spoločenského pokroku, a to najmä vtedy, keď porovnáva úroveň výrobných síl jednak mierou produktivity práce a jednak možnostami, ktoré poskytovali jednotlivé spoločensko-ekonomické formácie pre rozvoj výrobných síl. Všeobecnosociologické kritérium sa mu v prvom prípade mení na ekonomické kritérium, a tým Makarovskij koniec-koncov prechádza fakticky na pozície koncepcie ďalších faktorov.

Pri určení kritéria spoločenského pokroku je dôslednejší, pokiaľ ide o našu štvrtú pripomienku. Preto aj jeho kritici mu vytýkajú, podľa nášho názoru oprávnené, predovšetkým tento nedostatok — nerešpektovanie najvážnejšieho článku výrobných síl, človeka. A to človeka ako pracovnej sily a súčasne aj človeka, ktorý je nevyhnutným a najdôležitejším článkom celého spoločenského vývinu. Engels na adresu takéhoto poňatia dejín napísal: „*Dejiny nerobia nič, nemajú obrovské bohatstvo a neprebojujú nijaké boje! Jedine človek, skutočný, živý človek to všetko robí, má a prebojuje; nie že by dejiny používali človeka ako prostriedok na dosiahnutie svojich cieľov, akoby boli nejakou samostatnou osobou; naopak, dejiny nie sú nič iné ako činnosť človeka, ktorý sleduje svoje ciele.*“ (9, s. 164)

V Makarovského koncepcii sa spoločenský pohyb a pokrok predstavuje iba ako neprestajný pohyb — vývoj výrobných síl merateľný narastajúcou produktivitou práce. Tento pohyb, vývoj sa uskutočňuje akoby absolútne nezávisle od ľudského konania, aj keď sa realizuje na základe a na pozadí tohto konania. Sám tento pohyb vystupuje v jeho koncepcii zároveň aj ako kritérium seba samého. Možno povedať, že autor chápe zdroj spoločensko-historického vývoja súčasne aj ako jeho kritérium. Podobne Schelling a Hegel, ktorým Engels venoval uvedené slová, ho chápali ako samostatnú, objektívne existujúcu silu, ktorá sa vo svojom vývoji presadzuje síce cez ľudskú činnosť, ale je neovplyv-

nitelná touto cieľavedomou ľudskou činnosťou. Dalo by sa povedať o Makarovského koncepcii dejinného vývoja a jeho poňatí kritéria spoločenského pokroku Marxovými slovami, že celý dejinný vývoj chápe len v podobe objektu a nie subjektívne, nie ako ľudskú prax, lebo aj túto prax aj celý pohyb — vývoj výrobných síl — chápe len vo forme samočinnne sa vyvíjajúceho objektu. Výrobné sily berie mimo človeka, hoci sú fenoménmi spoločenského človeka.

Toto Makarovského stanovisko je do značnej miery oprávnené, a preto aj my sa k nemu hlásime do istej miery. Oprávnené je preto, že donedávna sa celý spoločenský pohyb (vývoj) uskutočňoval síce na báze cieľavedomých činov jednotlivých ľudí, ale predsa ľudské dejiny prebiehali za chrbtom ich vedomia a cieľov ako čisto objektívny prírodnohistorický proces, podliehajúci neznámym pravidlám (zákonom). Odvtedy, ako sa v dôsledku tohto objektívneho historického vývoja objavil ako jeho produkt novodobý proletariát a jeho vedecká ideológia marxizmus-leninizmus, sformoval sa nový a skutočný dejinný subjekt či subjekt ďalšieho dejinného vývoja. V činnosti tohto dejinného subjektu i v celom spoločenskom dianí síce naďalej pôsobí objektívna dejinná zákonitosť, ale jej pôsobenie nie je už nezávislé od cieľov tohto subjektu, lebo tento subjekt pozná a poznáva zákony objektívizácie ľudských činností a súčasne predstavuje reálnu silu schopnú pôsobiť na zákony dejinného vývoja, niektoré z nich preferovať a iné obmedzovať, prípadne medopustiť ich nekontrolovateľné pôsobenie. Tento subjekt môže vytvárať také podmienky, aby zákony dejinného vývoja alebo zákony fungovania určitej sféry spoločenskej činnosti pôsobili v relatívne „čistej podobe“, bez vplyvu nekonečného množstva náhod, a naopak, túto „čistú podobu“ prejavu zamedzovať. Týka sa to nielen zákonov ekonomického a spoločenského rozvoja spoločenstva, v ktorom si robotnícka trieda vybojovala vládnúce postavenie. Odvtedy, ako sa vytvorila svetová sústava socialistických krajín, ktorá pôsobí na sformovanie a zameranie činnosti reprezentatívnych orgánov celoplanetárneho ľudského subjektu, týka sa to aj otázok vojny a mieru, využívania kozmického priestoru a pod.

Domnievame sa, že tieto dve charakterom rozdielne etapy priebehu dejinného vývoja ľudstva — do socialistickej a po socialistickej revolúcii — treba brať do úvahy pri formulovaní odpovedí na otázku zdroja a kritéria spoločenského vývoja a pokroku.

Podľa Makarovského, ako sme uviedli, je kritériom spoločenského pokroku vývoj výrobných síl práve preto, že je „určujúcou príčinou“ dejinného vývoja, a ako taký má v ňom „rozhodujúcu úlohu“. Môžeme sa tu opýtať, či zdroj a kritérium je to isté. Aj keď zdroj, príčina a kritérium určitého vývoja môžu byť azda tie isté, predsa môže ísť len o abstraktnú totožnosť, ktorá obsahuje reálne, vývojové rozdiely. Keď napr. hovoríme, že prax je aj východiskom či zdrojom a základom poznania, a prax je aj kritériom pravdivého poznania, prax v druhom prípade, v postavení kritéria nie je taká istá, ako bola ako východisko či podnet, alebo potreba poznania už len preto, že nadobudla v tomto druhom vzťahu „poznanie — prax“ inú funkciu. Aj objektivita určitého, pre subjekt praktického problému, ktorá si od subjektu vynucuje poznanie, je taktiež iná než objektivita, ktorá si vyžaduje od subjektu akt porovnávania,

či daný poznatok zodpovedá alebo nezodpovedá požiadavkám praxe. V prvom prípade ide takmer o číru objektivitu, o objektivitu „vynucujúcu“ si poznanie a praktické riešenie, v druhom prípade o objektivitu „vyžadujúcu“ si porovnávanie, pričom táto potreba porovnávať je v mnohom závislá od subjektu.

Veľmi všeobecne, a teda abstraktne môžeme povedať, že celý spoločenský vývoj spočíva na takom základe, že ľudia uspôsobujú prírodné materiály do podoby svojich pracovných nástrojov a prostriedkov, uspôsobujú predmety prírody pre uspokojenie svojich potrieb, „poľudšťovali“ či rozvíjali celý súbor pôvodne prírodných článkov svojho vzťahu k prírode, či celý súbor článkov svojich výrobných síl, vrátane seba ako pracovných síl. V snahe zvýšiť svoju produkciu a súčasne uľahčiť si prácu zdokonaľovali svoje pracovné nástroje, čím spôsobovali nielen vývoj technických súčastí práce a produktov svojej činnosti, ale nevedomky aj seba samých. Hlavná úloha v tomto vývoji — vývoji výrobných síl — a tým aj celého spoločenského organizmu, ktorý je svojou existenciou závislý od výroby, patrila ľuďom výrobne či produktívne činným, a to napriek tomu, čo si o svojej úlohe v živote spoločnosti mysleli predstavitelia intelektuálnej činnosti. Túto skutočnosť, aj keď idealisticko-intelektualisticky, skreslene, ako je známe, postihol už Hegel, keď vo svojej *Fenomenológii ducha* v pasáži o pánskom a otrockom vedomí konštatoval, že hoci sa pánske vedomie domnieva, že zaujíma k svetu ľudský vzťah, vo svojej podstate zaujíma k svetu abstraktný, pasívny, konzumný, a teda živočíšny postoj, pretože tento svet mespracúva, a teda nestáva sa faktorom vývoja ľudských dejín.

Lenže v tomto „poľudšťovaní“ sveta ľudskou prácou a vo vývoji tohto poľudšťovania sa rodí nielen uvedený prevrátený obraz o jeho skutočnej podstate, ale aj ďalšie mnohoročné listivosti prírody voči ľloveku, vyjadrujúce sa Heglovou terminológiou. Len čo ľudia dosiahli takú úroveň zdokonalenia svojich pracovných nástrojov, a teda aj svojej produkčnej činnosti, že boli schopní vyrobiť viac výrobkov, než boli pri veľmi nízkom životnom minime schopní spotrebovať, vzniká súkromné vlastníctvo a triedy. Ľudia sa menia na otrokov, neskôr na nevoľníkov a nakoniec na proletárov. Hybnou silou vývoja výrobných síl a vôbec celého spoločenského vývoja sa stáva záujem vlastníkov výrobných prostriedkov (v otrokánskom a feudálnom zriadení vlastníkov aj pracovnej sily) o tvorbu nadprodukcie — zisku. Dosahovaná sloboda voči prírode sa triedne diferencuje a dávkuje, pričom jedni ľudia sa dostávajú do priamej, neskôr nepriamej existenčnej závislosti od iných ľudí. Okrem toho dosahovaná sloboda voči prírode je sprevádzaná narastaním neslobody všetkých ľudí voči živelnému pôsobeniu výslednic ich vlastnej práce a činnosti v triedne antagonistickej sústave spoločenských vzťahov. A nielen to. Človek ako hlavný článok spoločenských výrobných síl, tvorivé, rozvíjajúce ich a nimi narábajúce centrum, po vynájdení stroja a sústavy strojov sa mení na živú súčiastku tejto sústavy strojov, úplne podriadenú jej chodu a rytmu.

V tomto skrátenom výklade základov marxistického pohľadu na celý doterajší dejinný vývoj až po obdobie socializmu zámerne akcentujeme, usilujúc sa preklenúť rozpory v určení kritéria spoločenského pokroku, iba niektoré,

podľa nášho názoru pre vyčlenenie kritéria pokroku v doterajšom pohybe ľudských dejín veľmi dôležité aspekty:

1. Celý doterajší dejinný vývoj nebol vždy rovnako hnaný dopredu iba rozvojom výrobných síl a ich ľudskou organickou súčasťou, ale zúčastňovali sa na ňom aj záujmy, prípadne myšlienkové a experimentálne výboje príslušníkov vládnuúcich vykorisťovateľských tried, ak im to dovoľovala ich forma panstva nad výrobnými silami a pokiaľ sa neuspokojili s dosiahnutým stupňom vývoja týchto síl. (Tak to bolo napr. ku koncu otrokárskoho zriadenia v starom Grécku a Ríme.) Otroci a napokon neskôr ani proletári nemali bezprostredný záujem o rozvoj výrobnéj techniky, neboli na jej rozvoji bezprostredne hmotne zainteresovaní. Ak jej rozvoj aj viedol k zmenšeniu ich fyzickej námahy, tento výsledok nebol cieľom jej rozvoja. Cieľom rozvoja výrobnéj techniky tu bolo zvýšenie produktivity práce reprezentované väčšou produkciou výrobkov, ktoré však patrili vlastníkom výrobných prostriedkov. Táto vyššia produkcia len veľmi sprostredkovaně pôsobila na všeobecný spoločenský rozvoj.

Z uvedeného vyplýva, že aj pri kritériu spoločenského pokroku, popri rozvoji výrobných síl nemôžeme obísť ani pôsobenie na ich rozvoj a celý spoločenský pohyb tej-ktorej formy ekonomických vzťahov, pričom najmä v kapitalistickej forme týchto vzťahov sama ekonomická kategória množstva produkcie či jej ziskový efekt je rozhodujúcou pákou rozvoja techniky i pracovnej sily (napr. poskytovanie základného vzdelania) a vôbec celej výroby a do značnej miery i duchovnej kultúry.

2. Pre naše účely zdá sa nám nevyhnutné rozlišovať pokrok bezprostredne spätý s rozvojom výrobných síl (pokrok v ovládaní prírody, v rozvoji vedy, techniky, vedomia, sebavedomia, vzdelania, profesionálnej zručnosti, v slobode voči prírode) a pokrok síce koniec-koncov viazaný na rozvoj výrobných síl, ale bezprostredne súvisiaci s ekonomickou stránkou výrobných síl, s formou ekonomických vzťahov medzi ľuďmi. Z tohto hľadiska je potom potrebné rozlišovať napr. aj dva rozličné aspekty obsahu pojmu sloboda. V prvom prípade, v ktorom by sme mohli hovoriť o slobode v užšom, dokonca v individuálnom význame, sloboda ľudí a jej vývoj i pokrok bezprostredne súvisí s rozvojom spoločenských výrobných síl, vrátane ľudí ako pracovných síl, s ich schopnosťou zdokonaľovať pracovné nástroje, resp. stroje, technológiu výroby a vôbec akúkoľvek techniku a technológiu (metód) činnosti i so schopnosťou majstrovsky ovládať (manipulovať) túto techniku. Jej náplň, obsah i jej vymedzenie závisí od historického stupňa rozvoja výrobných síl a od neho závislej profesionálnej delby práce. Nie je teda bezprostredne určený formou spoločensko-ekonomických vzťahov, aj keď charakter týchto vzťahov do určitej miery ovplyvňuje obsah aj tohto aspektu ľudskej slobody. Tento fenomén a aspekt ľudskej slobody prináleží ľudskej činnosti vôbec ako takej a jeho vývoj závisí od historického vývoja ľudských činností a individuálne od schopností jednotlivca tej-ktorej doby.

Druhý aspekt obsahu pojmu sloboda súvisí s vládnucou formou sociálno-ekonomických vzťahov. Súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov (resp. aj ľudí ako pracovných síl) vytvára pre súkromného vlastníka aj väčšie mož-

nosti (ktoré pri rozmnožovaní svojho súkromného vlastníctva nie vždy využívajú) pre jeho osobný rozvoj, rozvoj jeho potrieb i pre jeho slobodu. Súkromné vlastníctvo zabezpečuje, ako napísali autori *Komunistického manifestu*, slobodu jednotlivca na úkor slobody mnohých. Historický vývoj foriem súkromného vlastníctva viedol k tomu, že zbavil človeka práce jeho bezprostrednej osobnej závislosti od človeka a vlastníka výrobných prostriedkov. Avšak vzájomná ekonomická závislosť činnosť jednotlivých súkromných vlastníkov zrodila formy stále väčšej vlády týchto vzťahov a ich zákonov nad ľuďmi v podobe živelných síl, ktoré ľudia nemohli ovládať, ale ktoré postihovali a postihujú existenčné základy všetkých, i súkromných vlastníkov, ale najmä tých, ktorí nič súkromne nevlastnili a nevlastnia, alebo vlastnili a vlastnia príliš málo.

Druhé štádium vo vývoji ľudských dejín, voči ktorému je prvé iba „predhistóriou“ — ako hovorí K. Marx — nastáva v rámci vedomia a teórie so vznikom materialistického pochopenia dejinného procesu a prakticky sa začína revolučným zrušením súkromnovlastníckych pomerov a budovaním socialistickej spoločnosti. Je to prechod k vybudovaniu reálnych podmienok pre taký stav, kde podľa autorov *Komunistického manifestu* sloboda jednotlivca bude podmienená slobodou všetkých, kde bude zabezpečený všestranný rozvoj človeka a kde sa od slobody v užšom zmysle slova prechádza k slobode v jej širokom, univerzálnom, sociálnom zmysle, kde — podľa obrazného Marxovho výroku — po predhistórii ľudstva sa začínajú skutočné ľudské dejiny, a podľa Engelsových slov nastáva skok človeka z ríše nevyhnutnosti do ríše slobody.

Už sám akt proletárskej revolúcie a ďalší vývoj spoločnosti po jej víťazstve nie je dielom samočinného pohybu dejinného vývoja, realizovaného čisto objektívne, akoby za chrbtom ľudského (kolektívneho) subjektu. Je to *cieľavedomé dielo* tohto subjektu — proletariátu, ktorému celý dejinný vývoj pripravil objektívnu pôdu, podmienky a možnosti pre tento tvorivý dejinný čin, ktorý znamená prevrat v ďalšom priebehu dejín, a to nielen v určitom spoločenstve, na určitom vymedzenom teritóriu, ale postupne v celoplanetárnom meradle.

Keďže v príprave tohto činu, v jeho realizácii i v ďalšom dejinnom vývoji vstupuje do objektivity dejinného vývoja aktívny a cieľavedomý zásah ľudského kolektívneho subjektu (proletariátu v spojení s ostatnými pracujúcimi a pokrokovými silami), tak aj kritérium spoločenského pokroku podľa našej mienky musí akceptovať túto objektívnu skutočnosť. Kritérium spoločenského pokroku musí byť doplnené, a to nielen mechanicky, ale organicky, o snahy a ciele tohto kolektívneho subjektu, ktoré zodpovedajú tým objektívnym tendenciám spoločenského vývoja, ktoré smerujú k zachovaniu ľudstva, k rozvoju bohatstva jeho hmotnej a duchovnej kultúry, k uspokojovaniu a rozvoju všestranných potrieb a slobody všetkých, k humánnej univerzalite ľudských bytostí.

Tak ako je — podľa Marxovho obrazného vyjadrenia, — človek kľúčom na pochopenie opice, tak ako je vyššie štádium rozvoja nejakého javu kľúčom na pochopenie pohybu a vývojových tendencií nižšieho štádia, aj na celý doterajší pohyb a vývoj ľudských dejín sa môžeme pozrieť z hľadiska (kritéria) dejinnej epochy započatej Veľkou októbrovou socialistickou revolúciou a od-

halit' v doterajších dejinách tie objektívne tendencie, ktoré sa v nich cez rôzne antinómie a tragédie dialektiky ľudského činu uplatňovali. Môžeme si vyčleniť súčasne nielen objektívne, ale aj subjektívne sily — kolektívy i osobnosti — ktoré sa o celkový spoločenský vývoj v jeho progresívnych tendenciách zaslúžili a ktoré sa na ňom aktívne zúčastňovali.

LITERATÚRA

1. LENIN, V. I.: Spisy 13. Bratislava 1957.
2. SPIRKIN, A. A.: Kurz marxistickej filozofie.
SEMIONOV, V. S.: In: Marksistskaja i buržoaznaja sociologija segodnja. Moskva 1964.
3. Základy marxisticko-leninskej filozofie. Bratislava 1972.
4. PETROSIANOVÁ, M. I.: In: Leninismus a filosofické problémy současnosti. Praha 1972.
5. MAKAROVSKIJ, A. A.: Společenský pokrok. Praha 1973.
6. Zborník Kommunizm i socialnyj progress. Leningrad 1973. Autori 1. kapitoly, § 2 — A. P. Kazakov a L. P. Sokolov.
7. KAZAKOV, A. P. — SOKOLOV, L. P.: In: Kommunizm i socialnyj progress. Leningrad 1973.
8. PETROSIANOVÁ, M. I.: Leninismus a filosofické problémy současnosti. Praha 1972.
9. MARX, K. — ENGELS, F.: Světá rodina. Bratislava 1963.

К ПРОБЛЕМАТИКЕ КРИТЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОГРЕССА

Здена Главкова

В современной марксистской литературе, посвященной вопросу об общественном прогрессе, общественный прогресс считается ведущей тенденцией общественного развития. При определении критерия этого прогресса взгляды, однако, расходятся. По сути дела, выкристаллизовались следующие концепции: 1. Критерий общественного прогресса заключается в производительных силах, в уровне их развития, в производительности труда, короче говоря, в развитии производительных сил. 2. Он состоит в единстве производительных сил и производственных отношений. 3. Кроме перечисленных характеристик, приводятся еще другие, как, например, развитие человеческой свободы, гуманизма и т. п.

Анализируя данную проблему, мы исходим из концепции А. А. Макаровского, который критерий общественного прогресса видит в развитии производительных сил. Однако мы ставим ему в упрек определенную непоследовательность в предпринятой попытке сформулировать единственный всеобщий критерий общественного прогресса, а также то, что способ производства не берется им в диалектическом единстве двух его сторон. Он не принимает также во внимание человеческий фактор, а именно не только как важнейшее звено всего общественного развития, но и в структуре производительных сил. Производительные силы он рассматривает вне человека, хотя они представляют собой феномены общественного человека. Развитие истории Макаровский рассматривает лишь в виде объекта, а не субъективно, как человеческую практику, поскольку и последнюю он понимает лишь в форме автоматически развивающегося объекта. Это понимание в значительной степени является правомерным. Но с тех пор, как в результате этого объективного исторического развития в качестве его продукта появились пролетариат и его научная идеология, сформировался новый и подлинно исторический субъект. Пролетарская революция и дальнейшее развитие общества после ее

победы не являются делом автоматического исторического развития, происходящего якобы за спиной этого субъекта — пролетариата, но являются его целеустремленным действием. Критерий общественного прогресса должен быть, а именно не механически, но органически, дополнен стремлениями и целями этого коллективного субъекта, которые соответствуют объективным тенденциям общественного развития.

ZUR PROBLEMATIK DES KRITERIUMS DES GESELLSCHAFTLICHEN FORTSCHRITTS

Zdena Hlávková

In der gegenwärtigen marxistischen Literatur, die der Frage des gesellschaftlichen Fortschritts gewidmet ist, wird der gesellschaftliche Fortschritt als die führende Tendenz der gesellschaftlichen Entwicklung angesehen. Sobald jedoch seine Kriterien umrissen werden sollen, kommen unterschiedliche Anschauungen hervor. Im wesentlichen haben sich folgende Konzeptionen herausgebildet: 1. das Kriterium des gesellschaftlichen Fortschritts liegt in den Produktivkräften, im Niveau ihrer Entfaltung, in der Arbeitsproduktivität oder einfach in der Entwicklung der Produktivkräfte. 2. es liegt in der Einheit von Produktivkräften und den Produktionsverhältnissen. 3. neben den angeführten Charakteristika werden auch weitere genannt, wie z. B. die Entfaltung menschlicher Freiheit, Humanität u. A.

Bei der Untersuchung des gegebenen Problems gehen wir aus der Konzeption A. A. Makarovskijs aus, der das Kriterium des gesellschaftlichen Fortschritts in der Entfaltung der Produktivkräfte sieht. Wir beanstanden bei ihm jedoch eine bestimmte Inkonsistenz beim Versuch ein einziges allgemeines Kriterium des gesellschaftlichen Fortschritts zu formulieren, wie auch jenen Umstand, dass er die Produktionsweise nicht von beiden Seiten ihrer dialektischen Einheit betrachtet. Ebenso wird der menschliche Faktor nicht in Betracht genommen, und zwar weder als das wichtigste Glied der gesamten gesellschaftlichen Entwicklung, noch in der Struktur der Produktivkräfte. Die Produktivkräfte werden ausserhalb des Menschen angesehen, obwohl sie eine Erscheinungsform des gesellschaftlichen Menschen sind. Die geschichtliche Entwicklung wird nur in Form des Objekts aufgefasst und nicht subjektiv als menschliche Praxis, weil auch diese Praxis nur in Form eines sich selbsttätig entwickelnden Objekts angesehen wird. Diese Anschauung ist in einem bedeutendem Ausmass berechtigt. Aber von jenem Zeitpunkt an, als das Proletariat infolge dieser objektiven historischen Entwicklung als ihr Produkt erschien, wie auch die wissenschaftliche Ideologie dieses Proletariats, hat sich auch ein neues und wirkliches historisches Subjekt gebildet. Die proletarische Revolution und die weitere gesellschaftliche Entwicklung nach dem Siege dieser Revolution sind nicht das Werk einer selbsttätigen geschichtlichen Entwicklung, die sozusagen hinter dem Rücken dieses Subjekts — des Proletariats — verläuft, sondern ist seine zielbewusste Tat. Das Kriterium des gesellschaftlichen Fortschritts muss organisch und nicht mechanisch ergänzt werden durch die Bemühungen und Ziele dieses kollektiven Subjekts, die den objektiven Tendenzen der gesellschaftlichen Entwicklung entsprechen.